

УДК 821.112.2'06-992.09(436)Гандке П.

Тимофій Гаврилів

ЖАНРОТВІРНА ФУНКЦІЯ ВКАЗІВНИКІВ ПРОСТОРУ І ЧАСУ У КНИЗІ „ВЧОРА В ДОРОЗІ” ПЕТЕРА ГАНДКЕ

Визначаються вказівники простору й часу у книзі „Вчора в дорозі” сучасного австрійського письменника Петера Гандке. Логічно доводиться, що винесені в назву й витримані в тексті часо-просторові вказівники сприяють жанровій ідентифікації тексту, дозволяючи ідентифікувати його як подорожні нотатки, в яких виконуються два завдання: рефлексії подорожнього про побачене та поетологічні рефлексії митця.

***Ключові слова:** жанр, паратекст, індикація, подорожні нотатки, релятивний час, поетичний час.*

Книга Петера Гандке „Вчора в дорозі” містить виразні часові вказівники, що їх ще називають темпоральними маркерами, насамперед час початку й кінця ведення нотаток: від листопада 1987 р. до липня 1990 р. Ці часові вказівники містяться як у зверненій до читача передмові [4, с. 5], так і в тексті нотаток, який дає точне датування початку й кінця ведення нотаток. Перший запис датовано 17/18 листопада 1987 р. [4, с. 7], останній – 28 червня–16 липня 1990 р. [4, с. 553]. Якщо розглядати книгу „Вчора в дорозі” в тягlostі з іншими книжками нотаток, то час початку й кінця нотування покликаний виокремити книжку як таку і відокремити її від інших нотаток, зроблених раніше й пізніше. Це часове датування функціонально відрізняється від часових датувань усередині нотаток. Датування нотаток належить до маркерів ідентичності нотаткової літератури. В масиві літератури, яка називає себе нотатками або яку називають нотатками, цей маркер факультативний – такий, наявність якого сприяє ототожненню тексту як нотаток, а відсутність в тексті ще не означає, що текст не належить до нотаток.

Датування поділяються на межові і внутрішні. Внутрішні – такі датування, які темпорально маркують окремі нотатки; межові маркують початок і кінець тексту, ототожнюючи його як цілість (ідентичність тексту через його самостійний характер). Якщо внутрішні датування факультативні, то межові обов’язкові. Межові датування маркують текст подвійно: 1) темпорально, ставлячи його у стосунок до історичного часу; 2) локально, окреслюючи простір тексту. Подвійне маркування відбувається лише тоді, коли межові маркери стоять на початку і на кінці тексту. Проте обов’язковість межового датування не означає, що воно неодмінно повинне стояти на початку й у кінці тексту. Воно означає обов’язкову наявність межових маркерів. Початок і кінець тексту – їхнє природне місце. Однак межове датування може бути виведене з тексту і введене в паратекст. Тоді воно залишається межовим датуванням, проте здійснює лише темпоральне маркування: межовим не для тексту, його початку і кінця, а для часу тексту

в стосунку до історичного часу. В паратексті воно зазвичай стоїть поруч з індикацією жанру або займає її позицію.

Як і в інших випадках, паратекст дає нам першу інформацію про книгу. Назва книги „Вчора в дорозі” містить вказівник часу („вчора”) і вказівник простору („в дорозі”). Вказівник часу ідентифікує часовий план: йдеться про минулий час. Одночасно він ідентифікує й відтинок минулого часу стосовно до моменту мовлення, який є умовним, або релятивним теперішнім часом. „Учора” позиціонується дуже близько до теперішнього часу (моменту мовлення, „сьогодні”): давно (колись, багато років тому) – недавно (нещодавно, кілька місяців, тижнів тому) – зовсім недавно (кілька днів тому, позавчора, вчора, напередодні) – тепер (сьогодні, в даний час, у даний момент). Однак яке це „вчора”? Це „вчора” художнього тексту, яким ми його ще повинні ідентифікувати, тобто мірило художнього, а не історичного часу, навіть якщо маємо нотатки, – доки вони не фікціональні й не приписані фіктивному авторові чи фіктивному „я”, відділеному від дійсного автора. „Вчора” художнього часу відрізняється від „учора” історичного часу. „Вчора” художнього часу приблизніше, умовніше, „поетичніше”, на що вказує автор у передмові в словах „що сталося „вчора”, і позавчора, і кілька днів тому, і тиждень тому” [4, с. 5].

Різницю між художнім „учора” й історичним „учора” блискуче ілюструє метаморфоза Каллера. У книзі „Структуралістська поетика” (Structuralist Poetics, 1975) американський теоретик літератури Джонатан Каллер, обґрунтовуючи теорію поезії як стратегії читання (strategy of reading [2, с. 163]) і вважаючи, таким чином, поетичність не характеристикою тексту, а результатом читальницької поведінки читача, бере стрічку газетного повідомлення і, ділячи на рядки, надає їй вигляду вірша:

Hier sur la Nationale September
 Une automobile
 Roulant à cent à l'heure s'est jetée
 Sur un platane
 Ses quatre occupants ont été
 Tués [2, с. 161].

[Вчора на Сьомій національній автостраді автомобіль на швидкості сто кілометрів на годину врізався в дерево. Всі четверо пасажирів загинули].

Ліричне читання змінює значення лексеми „вчора”, яка втрачає темпоральну конкретність вказівника історичного часу, в якому „вчора” лежить між „позавчора” й „сьогодні” і співвідноситься з конкретним днем тижня і конкретною датою календаря. Стосунковість „учора” як мірила історичного часу прив’язана до дати медіуму, в якому з’явилося повідомлення: вчора від дати появи газети, яка (дата) є її „сьогодні”. Метаморфоза Каллера змінює значення „вчора” газетного повідомлення: „вчора” починає звучати абстрактніше, як загальний і відносний поетичний час (див. також [3, с. 9]).

Газеті як медіуму транспортування інформації властива часова уповільненість: з'являючись певного дня, вона підсумовує день, який щодо дня, зазначеного як день появи газети, є попереднім. Надходження газети в продаж уже ввечері того самого дня, що за сучасних технічних можливостей і в умовах сучасної конкуренції, яка спричиняє часове згущення (час протікає швидше) і часове прискорення (старіння речей, інформації тощо відбувається швидше), трапляється дедалі частіше, в цьому відношенні нічого не змінює: вона все одно, якщо це не вечірня газета, датується днем, який є наступним щодо того, в якому відбулася подія, що спричинила повідомлення, і який щодо дати газети попередній.

Вказівник простору „в дорозі” містить видову індикацію, імпліцитно відносячи текст до подорожньої літератури. „Вчора в дорозі” означає повідомлення про подорожі, які – в поетичному часі – відбулися зовсім недавно. „Вчора” маркує навіть не так темпоральність, як квалітативність: стосується не тільки часу, коли відбулося те, про що написано в книжці, а й свіжості, чинності написаного в ній. Чинність зближує „Вчора в дорозі” з „Неймовірними подорожами” І. Айхінгер: „вчора” в „Неймовірних подорожах” вимірює час „я” й охоплює понад пів століття, вибираючи з нього те, що чинне, і – своєю чергою – через відбір ословлення актуалізуючи його.

Індикатор жанру, що його містить паратекст книжки П. Гандке, на відміну від „Неймовірних подорожей” І. Айхінгер, з погляду інформації, яку несе, так само двочленний, як і назва. Якщо назва „Вчора в дорозі” складається з вказівника часу й прихованого видового індикатора, то індикатор жанру „Нотатки від листопада 1987 р. до липня 1990 р.” складається з індикатора жанру („нотатки”) і вказівника часу („від листопада 1987 р. до липня 1990 р.”). Вказівник часу, що міститься в індикаторі жанру, стосовно вказівника часу в назві виступає конкретизатором, вводячи поетичний час („учора”) в систему координат історичного часу. Індикатор жанру вказує на форму, в якій відбувається організація матеріалу про „вчора в дорозі”.

Перехід від паратексту до тексту книги здійснює передмова, перші слова якої звернено до читача: „Любий читачу!” [4, с. 5]. Діалогічна природа нотаток П. Гандке експліцитно виявляється в цьому апелятиві, вказуючи на зв'язок тексту і навіть його залежність від читача. На те, що нотатки-як-книга (нотатки-як-художній-твір) відрізняються від нотаток, що їх робив П. Гандке до того, як вони стали книгою, вказують такі слова передмови: „Копіюючи, понад п'ятнадцять років після „Вчора в дорозі”, я випустив багато цитат з лектури, що її читав, а також описи картин і скульптур. Зате зберіг (собі) окремі повтори. Нотатки на тему „втрати образу” відповідають намірові, з якого в наступні п'ятнадцять років народилися дві книги, „Мій рік у нічийній гавані” (Mein Jahr in der Niemandsbucht) і „Втрата образу” (Der Bildverlust)” [4, с. 5–6].

Поряд із читачем як інстанцією персоналістською, „Вчора в дорозі” перебуває в близькому стосунку з цими двома текстами й у віддаленішому з іншими текстами зазначеного періоду, що їх також згадано в передмові. Поза цим близьким і віддаленішим стосунком, який,

з формального погляду, репрезентує насамперед часову спільність (усі тексти написано в часі між 1987 р. і 1990 р.), „Вчора в дорозі” перебуває у взаємозв’язку з іншими текстами і, таким чином, у контексті творчості письменника. Щодо текстів, спільних у часі, „Вчора в дорозі” виконує рамкотвірну функцію: 1) темпоральну (окреслює відтинок часу); 2) текстуальну (містить ідеї, теми, бачення, частина яких усамостійнилася, вилившись в окремі тексти – найвиразніше це видно на прикладі твору „Втрата образу”, в якій розгортається художньо-естетична концепція втрати письменником образного мовлення). Таким чином, щодо інших текстів цього періоду, насамперед до згаданих двох, „Вчора в дорозі” утворює парадигму, певний набір тем, ідей, бачень.

Відносність вказівника часу „вчора”, той факт, що він виражає релятивний час, увиразнюється вживанням „учора” в тексті книги, в окремих нотатках, де воно мовби виконує функцію вказівника історичного часу – дня напередодні, після якого й було внесено відповідний запис, оскільки, як пояснив автор у передмові, з причин перебування в дорозі, а отже, зміни місця перебування, нотатки не завжди робилися того самого дня. Вже на початку книги друга нотатка починається цим темпоральним прислівником: „Учора в моїх головах закаркала ворона, яка потім була вівцею, що мекала поруч на моріжку, а сьогодні за мною плентався собака з вухами, який потім був чоловіком з дзеленчливими мисками (в транспортному вирі Єсеніце, Югославія, 19 листоп. 1987 р.)” [4, с. 7] чи кількома нотатками далі: „Вчора, коли ще не падав дощ, на сухому асфальті, біля платанового листка сів на землю горобець, і листок злегка спорхнув; коли сів ще один горобець, від нього на листок накотився камінчик” [4, с. 8].

Уже в цих уживаннях видно, що це „вчора” поетичного часу, яке означає не більше, ніж те, що подія лежить дуже близько до моменту мовлення, однак у дійсності вона могла бути й позавчора. Повторюваність прикріплених до окремих нотаток „учора” ще суттєвіше збільшує його семантичний простір, поширюючи на три роки. „Учора” стає „вчора” щодо часу появи книжки, який є її технічним сьогодні, до дати 22 лютого 2005 р., яка стоїть під передмовою. Стосовно до цієї дати час від листопада 1987 р. до липня 1990 р. стає „вчора”, а це означає, що між „учора” нотаток і „сьогодні” книжки пролягло 15 років.

Релятивний час – не те саме, що поетичний час, хоча поетичний час завжди релятивний: хай яку конкретну дату зазначає той чи інший текст, датуючи подію (події), що їх він змальовує, якщо це тільки художня література, то ця щонайконкретніша дата завжди буде умовною, а у фікціональних художніх текстах ще й може бути фікціональною, якщо події, що їх вона окреслює, фіктивні (народження, вступ до школи, одруження тощо фікціональної фігури, яка є художньою репрезентацією фіктивного „я”), або теж лише умовною, якщо події, що їх вона описує, мали місце в історичному часі (баталії, суспільні події).

„Вчора” П. Гандке виражає і релятивний час, і поетичний час, до того ж релятивний не лише тому, що поетичний. Книга датована за історичним часом, адже це не нотатки якої-небудь фіктивної фігури і не

фікціональний простір, а простір дійсних спостережень, відчуттів, порухів, думок „я”, яке є формалізованим „я” автора. Релятивний характер паратекстуального „учора” виявляється в його прив’язці до часу появи книги і триванні (три роки), тоді як релятивність „учора” в нотатках імплікована в його поетичність, що підтверджує часта відсутність дати під нотаткою з вказівником часу „учора”.

Поетизація часу відбувається в руслі поетизації дійсності, що відбувається в книжці. П. Гандке прагне конвертувати простір дійсності в художній простір, опоетизувати його. На нотатках, щоденниках, подорожній і автобіографічній літературі, якщо тільки вона не фікціональна, процес поетизації видно в чистому вигляді, позаяк його не затьмарює процес фікціоналізації – інший процес постановня художньої літератури – такий очевидний, що зазвичай художність і фікціональність ототожнюють. Таке ототожнення призвело до кризи критеріїв оцінки художнього мовлення, що її спостерігаємо сьогодні. Адже далеко не вся фікціональна література є поетичною і навпаки: не вся художня література є фікціональною, проте може бути високопоетичною, як, наприклад, книга нотаток П. Гандке „Вчора в дорозі” чи – іншою мірою – „Голоси Марракешу” Е. Канетті та „Неймовірні подорожі” І. Айхінгер. Якщо в „Голосах Марракешу” видно високий рівень поетизації дійсності, який у певних місцях сприймається за елементи фікціоналізації, в „Неймовірних подорожах” фікціональність репресовано вже на рівні концепції, то „фікціональність”, яку буцімто видно в деяких місцях „Вчора в дорозі”, сприймаємо такою внаслідок підміни, яка – зі свого боку – відбувається внаслідок недооцінки поетичного начала. Коли „я”, яке робить нотатки, пише про ворону, яка закаркала в його головах і потім була вівцею [4, с. 7], то йдеться не про фікціональну, а про поетичну метаморфозу.

Розглянемо приклад детальніше. Перше враження – враження казкової метаморфози, яка міститься в більшості так званих чарівних казок і полягає не лише в зоо-, фіто- й антропоморфізації (перетворення на тварину, рослину й людину), яка є інтерморфізацією, а й в інтраморфізації – перетворенні від тварини до тварини, рослини до рослини й людини до людини, коли одна тварина (рослина, людина) може обертатися на іншу (інших). Це враження викликає інше, хибне враження, яке ми назвемо фікціоналізаційною ілюзією. Нам здається, що „я”, покинувши дійсність, увійшло у фікціональний простір, описуючи щонайменше свій сон або ж фантазію. Насправді нічого подібного не відбувається: все, що робить „я”, так це „всього-на-всього” поетично ословлює зміну картини, що її бачить. Спочатку, лежачи на галявині, „я” почуло каркання ворони, що сіла неподалік у головах, потім бекання вівці десь поруч. „Я” описує (акустичне) доторкання природи до себе, в чому воно знаходить утіху. Це дає йому радість, естетичну насолоду (див. також [5, с. 107–119]).

„Я” в більшості текстів Петера Гандке шукають природи як естетичного пережиття, вони спізнали те, що можна назвати втомою цивілізацією. Втомлене цивілізацією, „я” прагне повернення до природи,

зворотного закорінення в ній. Естетичний вимір цієї втоми полягає також у запереченні факту, що з мистецтва й, зокрема, літератури природу вигнано: двері з салону в сад, які на початку ХХ ст. ще відчинялися, було остаточно замкнено. Вже сад був перехідною формою від нецивілізованості до цивілізації, адже складав культивовану противагу до некультивованого ландшафту. „Я” в П. Гандке жадає такої природи, яка не зазнала завуження цивілізацією: вільної, звичайної, природної, а не культивованої, неприродної і тим більше не штучної у вигляді квітів із пластиковими стеблами й пап’ємашевими пелюстками на столику вокзального ресторанчика чи шпалер із ніагарським водоспадом на стіні вітальні. „Я” постійно відчуває й декларує потребу діалогу з природою, адже діалог означає стосунковість, а природа – частина «я», визначальний маркер ідентичності „я”: воно природне і цим відрізняється від роботи, машини, штучного інтелекту. „Я” відчуває тугу через занедбаність природного в собі.

Візуальне оформлення текстового простору відповідає жанру нотаток: абзаци-нотатки виокремлені відступами, кожна нотатка, що може складатися з пари слів і довгих, понад сторінку тексту абзців, становить просторову й змістову автономну цілість, яка в цілості книжки стає фрагментом. Нотатки – спосіб фрагментованого мовлення, яке відповідає фрагментованому сприйняттю дійсності, яку годі охопити в її цілості; це імпульсивне письмо, яке вловлює й документує думку чи враження. Імпульсивність нотаткового письма зближує його з мовленням лірики. Такий запис, як, наприклад, „Лічи лише глибокі відчуття, лічи?” [4, с. 15], звучить, ніби рядок з вірша Пауля Целяна. Лірика, якщо це не великі епічні вірші, з’являється, і її нотують; ліричному мовленню коротких віршів притаманний нотатковий характер.

Подібність із П. Целяном не випадкова. Лірика П. Целяна побудована на полеміці поета з мовою, яка є мовою його віршів, причому це полеміка не лише естетична, а передусім етична, й уже етична основа цієї полеміки стимулює естетичні шукання. Своєю зрілою і пізньою лірикою П. Целян створив феномен нотаткового мовлення в ліриці; останні кілька збірок його віршів – ліричний нотатник, у якому виявляється фрагментаризоване ословлення світу, а ліричне „я” постає фрагментарним. У низці віршів типові для нотаткового мовлення вказівники місця й часу введено в назви; в нотатках П. Гандке вони супроводжують окремі записи і є факультативними. Так, до процитованої нотатки „Лічи лише глибокі відчуття, лічи?” додано вказівник місця „(Спліт, порт)” [4, с. 15]. Якщо вдатися до метаморфози Каллера, то цей запис можна „перетворити” на „вірш Целяна”, з різницею, що в цій метаморфозі риторичний сумнів „ліричного” „я” П. Гандке доведеться замінити на ліричний імператив, яким мовить ліричне „я” П. Целяна:

Спліт, порт

Лічи
лише глибокі відчуття,
лічи.

Вже від вірша „Лічи мигдаль” зі збірки „Мак і пам’ять” (Mohn und Gedächtnis, 1952/53), поезії П. Целяна часто починаються такими строфемами-апелятивами:

Лічи мигдаль,	Zähl die Mandeln,
лічи, яке терпке й	zähl, was bitter war und
тебе тримало,	dich wachhielt,
й мене злічи:	zähl mich dazu:
	[1, с. 53]

Якщо цей вірш піддати прозаїзаційній метаморфозі – процесові, зворотному до метаморфози Каллера, то він перетвориться на „нотатку П. Гандке”, щоправда, з яскравішим поетичним потенціалом.

„В дорозі” назви книги вказує на те, що це подорожні нотатки. Вказівники часу і простору (темпоральні і просторові локалізатори), вбудовані в текст запису або долучені до запису, підтверджують це. Отже, йдеться про нотатки, зроблені під час подорожі. Мусимо подивитися, чи нотатки, зроблені під час подорожі, є одночасно нотатками про подорож, адже автоматичної тотожності між ними немає. Відповідь на це питання відповідає на питання про чистоту виду. Якщо це тільки подорожня література, то всі нотатки тематично повинні стосуватися подорожі – байдуже, мають вони дескриптивний (описовий), наративний (оповідний) чи репрезентаційний (виражальний – ословлюють думки й почування) характер: навіть думки „я”, яке нотує, повинні бути думками з приводу і про подорож (побачене, почуте, пережите під час подорожі і спрямоване на неї).

„Я” подорожує, вказівники простору дозволяють відтворити маршрут подорожі: через югославські Балкани в Грецію, далі в Єгипет, повернення у Францію, відтак подорож в Японію, потім Португалія, знову Франція, відтак Італія, після неї Англія, а ще Іспанія, знову Італія, Бельгія, знову Італія й Іспанія. В останніх нотатках просторовий локалізатор переміщується з географічного простору перелічених країн, міст і місцевостей у них у простір письма – Біблії, художньої літератури („Зимової казки” Вільяма Шекспіра [4, с. 547, 549], фігури Дон Жуана). Наприкінці книги в дужках залишаються лише вказівники часу. Вказівники простору – універсальні, як тераса кав’ярні, чи конкретні, як Place Dauphine у Парижі, – на цьому останньому відтинку книги вбудовані в текст нотаток, а не долучені до нього: вони втрачають документальний характер і стають аренами подій, навіть якщо це події внутрішнього світу „я”.

Більше місця і важливіше значення, ніж нотатки про подорож, посідають внутрішні процеси – думки, відчуття, переживання, які виникали впродовж подорожі, однак її не стосувалися. Нотатки про подорож чергуються з цими іншими нотатками. На їх важливіше значення вказує не лише більша кількість, а й винесення просторових локалізаторів у супровід у дужках, що вказує на їх саплементарний (додатковий) і ауксиліарний (допоміжний) характер. Крім того, йдеться не про одну подорож, а про численні подорожі, між якими відбувається повернення на постійне місце проживання (Франція,

під Парижем). Подорожі стають не тільки предметом, а й тлом для думок, відчуттів, переживань.

Отже, винесені у назву і витримані у тексті часо-просторові вказівники сприяють жанровій ідентифікації „Вчора в дорозі” Петера Гандке, дозволяючи ідентифікувати їх як подорожні нотатки, в яких виконуються два завдання: рефлексії подорожнього про побачене та поетологічні рефлексії митця.

1. *Celan P.* Die Gedichte. Kommentierte Gesamtausgabe in einem Band. Hg. und kommentiert von Barbara Wiedemann / Paul Celan. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2003. – 1000 S.
2. *Culler J.* Structuralist poetics: structuralism, linguistics and the study of literature / Jonathan Culler. – London : Routledge, 1994. – XI, 301 p.
3. *Dahlerup P.* Dekonstruktion. Die Literaturtheorie der 1990er. Aus dem Dän. von Barbara Sabel / Pil. Dahlerup. – Berlin ; New York : De Gruyter, 1998. – 120 S.
4. *Handke P.* Gestern unterwegs. Aufzeichnungen November 1987 bis Juli 1990. 2. Aufl. / Peter Handke. – Salzburg und Wien : Jung und Jung, 2005. – 553 S.
5. *Schmidt-Dengler W.* Drei Naturen: Bernhard, Jandl, Handke – Destruktion, Reduktion, Restauration. Anmerkungen zum Naturbegriff der drei Autoren / Wendelin Schmidt-Dengler // Schmidt-Dengler Wendelin. Der Übertreibungskünstler: Studien zu Thomas Bernhard. 3., erw. Aufl. – Wien : Sonderzahl, 1997. – S. 91–120.

Аннотация

Исследуются указатели пространства и времени в книге «Вчера в дороге» современного австрийского писателя Петера Гандке. Логически доказывается, что винесенные в заглавие и введенные в текст указатели пространства и времени поддерживают жанровую идентификацию текста, давая возможность идентифицировать его как путешественные записки, решающие исполняют две задачи: рефлексии путешественника об увиденном и поэтологические рефлексии художника.

Ключевые слова: жанр, паратекст, индикация, путешественные записки, релятивное время, поэтическое время.

Summary

This article is dedicated to the space and time markers in the book „Yesterday on the Trip“ of the austrian writer oft he 2nd part of XX. century Peter Handke. Following conclusions are made: time and space markers, that are located in the title oft he book and in the book support its genre-identification: we have travel notes, wich are devoting to two purposes: the reflections about the narrator has seen and the poetological reflection of the artist.

Key words: genre, paratext, indication, travel notesy, relative time, poetical time.

Стаття надійшла до редколегії 1.07.2011 р.